

Συλλογές Βιβλίων και Χειρογράφων στην Κωνσταντινούπολη του 16ου αιώνα

Habent sua fata libelli. Τα βιβλία έχουν τη δική τους μοίρα, το δικό τους πεπρωμένο, τις δικές τους ιστορίες. Ένα από τα προνόμια του να δουλεύει κανείς στην Οξφόρδη είναι ότι έχει πρόσβαση σε μια από τις καλύτερες συλλογές χειρογράφων και σπάνιων βιβλίων στον κόσμο, την Bodleian. Το πώς αυτά τα χειρόγραφα και τα βιβλία κατέληξαν στη συλλογή αυτή είναι μια μεγάλη ιστορία, για την οποία δε θα προσπαθήσω καν να μπω σε λεπτομέρειες. Το μεγαλύτερο μέρος άλλωστε είναι γνωστό: για παράδειγμα, το πώς ο Edward Daniel Clarke, καθηγητής ορυκτολογίας στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ, διέσχισε την Ανατολή στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και αγόρασε για τον ίδιο μια καταπληκτική συλλογή από πολύτιμα χειρόγραφα, συμπεριλαμβανομένου του παλαιότερου χειρογράφου του Πλάτωνα, το οποίο αγόρασε στο νησί της Πάτμου το 1801. Περιέργως πάντως, μετά τον θάνατό του, το Κέιμπριτζ δεν θέλησε να πληρώσει στους κληρονόμους του Clarke το ποσό των 1000 λιρών που εκείνοι είχαν ζητήσει και έτσι η Οξφόρδη, όντας κάπως πιο γενναιόδωρη, απέκτησε τη συλλογή σε τιμή ευκαιρίας. Ήμασταν τυχεροί λοιπόν!

Ο Edward Clarke ήταν ένας από τους πολλούς ευρωπαίους συλλέκτες, πρόθυμος να αποκτήσει όλα τα κληροδοτήματα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, καθώς και διατεθειμένος να καταβάλει μεγάλη προσπάθεια για να κυνηγήσει το βιβλιοφιλικό του πάθος. Σήμερα θα σας μιλήσω, όπως σημειώνεται στο πρόγραμμα του συνεδρίου, για το βιβλιομπόριο και τις ιδιωτικές συλλογές στην Κωνσταντινούπολη του 16^{ου} αιώνα. Θα εστιάσω περισσότερο στους εμπόρους παρά στους αγοραστές. Όπως ελπίζω να αποδείξω, παρά το συνεχές στέρεμα του διανοητικού κεφαλαίου, σε βιβλία και ανθρώπους, γεγονός που σίγουρα είχε επιρροή στον υπό την Οθωμανική Διακυβέρνηση ελληνικό πολιτισμό, δεν ήταν όλα τόσο σκοτεινά και ζοφερά. Υπήρξε μια ώθηση για τους διανοητικούς κύκλους που έλκονταν από τη Μεγάλη Εκκλησία, ώστε να ανταποκριθούν στη ζήτηση για πολιτισμική ανταλλαγή, μπορεί σε κάποιον να έρχονται στο μυαλό τα ονόματα: Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, Μανουήλ Μαλαξός, Μελέτιος Πηγάς, Μάξιμος Μαργούνιος, Συμεών Καβάσιλας και Ιωάννης Μαλαξός.

Οι σχέσεις Ανατολής και Δύσης κατά τον 16^ο αιώνα χαρακτηρίζονταν από τρεις παράγοντες ίσης σημασίας: πρώτον, τη φαινομενικά ασταμάτητη ανάπτυξη του Τουρκικού Στρατού και το φόβο για περαιτέρω κατακτήσεις του που είχαν ως αποτέλεσμα έναν καταγισμό αντι-τουρκικών εντύπων και φυλλαδίων, καθώς και ορισμένες σημαντικές εκδόσεις. Δεύτερον, τη θρησκευτική διαμάχη ανάμεσα στη Μεταρρύθμιση και την Εκκλησία της Ρώμης, που προκάλεσε τεράστιο ενδιαφέρον στον Ορθόδοξο κόσμο και τρίτον, το ρεύμα του ουμανισμού και το ενδιαφέρον για τους Αρχαίους Έλληνες και τους Πατέρες της Εκκλησίας που οδήγησε σε μια σταθερή ροή εκδόσεων και ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων πάνω στις οποίες θεσπίστηκε η νεωτερική σχολή (σκέψης).

Οι δυο προαναφερθείσες κατηγορίες, ουμανιστές και προτεστάντες, είναι συνήθως ένα και το αυτό και το αποτέλεσμα αυτού του περίεργου συνδυασμού θρησκευτικού ζήλου και δίψας για καθολική γνώση είναι συχνά άνισο. Πάρτε για παράδειγμα τον Conrad Gessner που το όνομα του θα έπρεπε να ψιθυρίζεται με δέος και να αναφέρεται σε χαμηλόφωνους τόνους από όλους τους ανθρώπους που αγαπούν τα βιβλία διότι ήταν ο πρώτος που εκπόνησε βιβλιογραφική έκθεση όλων των τομέων

της γνώσης, τον Pandectae (1548). Ένα ακόμη κορυφαίο πόνημα του ήταν η συγκριτική μελέτη των ευρωπαϊκών και μη ευρωπαϊκών γλωσσών, Mithridates (1555), το πρώτο βιβλίο στο οποίο επιχειρήθηκε να χωριστούν και να κατηγοριοποιηθούν οι γλώσσες σε οικογένειες γλωσσών. Σε αυτό το έργο, μελετά τη δημοτική ελληνική και παραθέτει πέντε παροιμίες που είχε διδαχτεί από έναν Κύπριο. Έχει ενδιαφέρον ότι οι δύο πρώτες αποτελούν αντικαθολική ρητορική:

(1) ο πάπας και ο αντίχριστος απέ μίαν μάναν ένε γεννημένοι

(2) τρεις καρδινάληδες εφτά διάβολοι

Αυτός ο Κύπριος συνομιλητής του Gessner ήταν σίγουρα ένας όχι και τόσο έγκυρος πληροφοριοδότης, καθώς οι υπόλοιπες τρεις παροιμίες είναι μεταφράσεις μιας αρχαίας ελληνικής παροιμίας, μιας παροιμίας από την Παλαιά Διαθήκη και μιας Ιταλικής (3) τρία κακά, λαμπρόν, γυναίκα, θάλασσα, (4) καρδιά ρηγάδων εις χέριν κυρίου, (5) ο λαγός εγλήγορα τρέχει, αλλά με τ' αμάξιν πιάνεται.

Παρότι αυτή η ανταλλαγή γνώσης μεταξύ του Gessner και του πληροφοριοδότη του ήταν αρκετά ερασιτεχνική, ήταν η αρχή μιας όλο και αναπτυσσόμενης συνείδησης της Δύσης για το τι συνέβαινε στην Ανατολή. Μερικούς αιώνες αργότερα, ο Martin Crusius, ένας άλλος λόγιος ουμανιστής και προτεστάντης, θα συνέθετε το magnum opus του, το *Turcograecia* (1584), μια πλήρη και εξαντλητική μελέτη της κοινωνικής κατάστασης των ελληνικών πληθυσμών υπό την Οθωμανική Διακυβέρνηση, για την οποία στηρίχτηκε σε πληροφορίες που του δόθηκαν από τον Stephan Gerlach, εφημέριο της Πρεσβείας του Αμβούργου, και άλλους Δυτικούς, καθώς και πληροφορίες από Έλληνες, όχι μόνο από Έλληνες φοιτητές που τον επισκέπτονταν στο Tübingen, αλλά και Έλληνες που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη, όπως ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, εργαζόμενος στο Πατριαρχείο ως πρωτονοτάριος και γραφέας. Σώζεται επαρκής αριθμός χειρόγραφων αντιγραμμένων από τον Ζυγομαλά.

Στην πραγματικότητα, παρά την απουσία τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη, με εξαίρεση μια βραχύβια προσπάθεια το 1627 όταν ο Νικόδημος Μεταξάς κλήθηκε από τον Πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη, να ιδρύσει ένα τυπογραφείο στην Πόλη, εν τέλει για να το δει να καταστρέφεται μόλις μετά την πρώτη και τελευταία εκτύπωση, η παραγωγή χειρόγραφων παρέμεινε τόσο σημαντική όσο στο Μεσαίωνα, γεγονός που εξηγεί το λόγο που οι Μοναστικές Βιβλιοθήκες στο Άγιο Όρος, τα Μετέωρα και αλλού διαθέτουν τόσο πολλά χειρόγραφα του 16^{ου}, 17^{ου}, 18^{ου} και ακόμη και 19^{ου} αιώνα. Αυτό δε σημαίνει ότι τα ελληνικά βιβλία δεν παραισφόρησαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αντιθέτως, βιβλία τυπωμένα στη Βενετία κυριολεκτικά πλημμύρισαν την λόγια αγορά, κυρίως λειτουργικά βιβλία και εκπαιδευτικές πραγματείες, αλλά την υψηλότερη θέση κατείχαν εκδόσεις Αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και Πατέρων της Εκκλησίας. Στη Βενετία επίσης τυπώνονταν πολλά ιδιαίτερος φθηνά αναγνώσματα στην καθομιλουμένη, εκ των οποίων τα περισσότερα δε σώζονται σήμερα, όχι επειδή δεν ήταν δημοφιλή, αλλά ακριβώς επειδή παράγονταν σε τέτοια πληθώρα που κανείς δεν αισθανόταν την ανάγκη να τα διασώσει.

Ωστόσο, η κυριότερη διαφορά ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση ήταν ότι ενώ στη Δύση η εφεύρεση της τυπογραφίας τελικά οδήγησε στην παύση της παραγωγής χειρογράφων, ο Ορθόδοξος Κόσμος συνδύασε και τα δύο –τυπωμένα

βιβλία και χειρόγραφα- μέχρι και τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Και τα δυο συνυπήρξαν. Δεν ήταν είτε το ένα είτε το άλλο. Υπήρχαν και τα δυο ταυτόχρονα. Η καλύτερη απόδειξη για αυτό είναι ένας κατάλογος ιδιωτικών συλλογών στην Κωνσταντινούπολη του 16^{ου} αιώνα, όπου συναντάμε περιγραφές χειρογράφων δίπλα σε τυπωμένα βιβλία. Αυτός ο κατάλογος βρίσκεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας, που παρεμπιπτόντως είναι μια βιβλιοθήκη, στην οποία ανήκουν τα περισσότερα από τα χειρόγραφα της Κωνσταντινούπολης του 16^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερος σημαντική είναι η συλλογή χειρογράφων που αγόρασε από την Υψηλή Πύλη ο Αυστριακός Πρέσβης, Ghislin Ogier Busbecq.

Ο κατάλογος του 16^{ου} αιώνα αποτελεί ένα πολύ ασυνήθιστο κείμενο. Πρόκειται για το έργο ενός Κωνσταντινουπολίτη γραφέα, του Ιωάννη Μαλαζού, ο οποίος εργαζόταν για το Πατριαρχείο. Περιγράφει τις συλλογές των Κωνσταντίνου Βαρήνου (45 τεκμήρια), Ιακώβου Μαρμορέτου (22 τεκμήρια), Ιωάννη Σούτζου (24 τεκμήρια), Αντωνίου Καντακουζηνού (44 τεκμήρια), Μανουήλ Ευγενικού (33 τεκμήρια), Μιχαήλ Καντακουζηνού (57 τεκμήρια) και του «Πατριάρχη» (51 τεκμήρια). Επίσης, περιέχει την περιγραφή μιας ανώνυμης συλλογής κάποιου γραμματικού (174 τεκμήρια) καθώς επίσης και μιας συλλογής στη Ραιδεστό (176 τεκμήρια).

Πληροφορίες για τις τρεις από αυτές τις ιδιωτικές συλλογές μπορούν να βρεθούν και σε άλλες πηγές. Σύμφωνα με την πρώτη, το 1540 κάποιος Δημήτριος Μαρμορέτος που ζούσε στη Βενετία, επιχείρησε να πουλήσει χειρόγραφα του αδελφού του, Ιακώβου, ο οποίος ζούσε στην Κωνσταντινούπολη. Είχε πει στον Γάλλο Πρέσβη στη Βενετία, Guillaume Pellicier, ότι ο αδελφός του κατείχε 60 με 80 χειρόγραφα. Στον κατάλογο η συλλογή του Ιακώβου Μαρμορέτου αποτελείται μόνο από 22 τίτλους: είχε πουλήσει τα υπόλοιπα χειρόγραφα ή μήπως ο αδελφός του Δημήτριος υπερέβαλε όταν αναφέρθηκε σε περίπου 60 με 80 τόμους; Στη δεύτερη πηγή, σύμφωνα με τον Ιωάννη Μαλαζού, τον γραφέα του καταλόγου, το 1565-1571, η βιβλιοθήκη του Αντωνίου Καντακουζηνού διέθετε 54 χειρόγραφα, σύμφωνα όμως με τον Stephan Gerlach, ο οποίος επισκέφθηκε τη συλλογή το 1578 όταν αυτή είχε περιέλθει στα χέρια του γιού του Αντωνίου, Γεώργιου, διέθετε μόνο 28 τόμους, πέντε εκ των οποίων μπορούν μάλλον να ταυτιστούν με εγγραφές στην περιγραφή του Μαλαζού. Τι συνέβη με τα υπόλοιπα χειρόγραφα;

Η τρίτη πηγή αφορά την περιγραφή της συλλογής του «Πατριάρχη», και αναφέρει ότι η συγκεκριμένη συλλογή εμπεριείχε 51 τόμους: αν αυτή ήταν πράγματι η συλλογή του ίδιου του Πατριάρχη, και όχι της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης, ο Πατριάρχης πρέπει να ήταν ο Μητροφάνης III, ο οποίος διετέλεσε Πατριάρχης το 1565-1572 και 1579-1580. Τον Ιανουάριο του 1572 ο Μητροφάνης συνέταξε έναν κατάλογο των σπάνιων βιβλίων και χειρογράφων της συλλογής του, που εκείνον τον καιρό βρίσκονταν στη Μονή της Αγίας Τριάδος στο νησί της Χάλκης. Από τις 101 εγγραφές αυτού του καταλόγου, μόνο οχτώ μπορούν μάλλον να ταυτιστούν με αυτές του Μαλαζού. Πρόκειται πράγματι για την ίδια βιβλιοθήκη; Ο Gerlach επισκέφθηκε τη βιβλιοθήκη της Αγίας Τριάδος στη Χάλκη το 1576 και εντόπισε δέκα χειρόγραφα, εκ των οποίων μόνο το ένα φαίνεται να αντιστοιχεί σε τεκμήριο από τον κατάλογο του Μητροφάνη. Αν και οι τρεις κατάλογοι (αυτός του Μαλαζού, η περιγραφή της συλλογής του Μητροφάνη και αυτός του Gerlach) αφορούν την ίδια βιβλιοθήκη, τότε

φαίνεται σαν η εντυπωσιακή ταχύτητα με την οποία οι νέες προσκτήσεις εισάγονταν να είναι αντίστοιχη με την εντυπωσιακή ταχύτητα διάθεσης των βιβλίων.

Γνωρίζουμε σήμερα ότι μέρος του καταλόγου είναι ψευδές. Δεν υπήρχαν χειρόγραφα του Μένανδρου διαθέσιμα στην Κωνσταντινούπολη του 16^{ου} αιώνα, ο ισχυρισμός ότι υπήρχαν αποτελούσε τέχνασμα για την αύξηση της τιμής. Ποιος θα κατηγορούσε τον Μαλαξό ή τους φίλους του; Λαμβάνοντας υπόψιν τις άθλιες συνθήκες στις οποίες οι έλληνες επαγγελματίες γραφείς, έπρεπε να ζουν, όπως οι Ζυγομαλάδες και οι Μαλαξοί, είναι προφανές γιατί περιστασιακά έλεγαν κι από ένα αθώο ψέμα: ήταν ένας τρόπος για να σωθούν από τη φρικτή φτώχεια. Η απάτη ήταν ευρέως διαδεδομένη στο βιβλιεμπόριο του 16^{ου} αιώνα. Το 1540 ο Guillaume Pellicier, ο Γάλλος Πρέσβης στη Βενετία, είχε τη σπάνια ευκαιρία να του προταθεί να αγοράσει ολόκληρη τη βιβλιοθήκη των Παλαιολόγων Αυτοκρατόρων, η οποία φημιολογούταν ότι είχε διασωθεί κάπου στη Γαλατία. Και το 1568, ο Johann Sambucus, ένας από τους μεγαλύτερους συλλέκτες χειρογράφων της εποχής του, έλαβε ένα μήνυμα ότι ο Μένανδρος ήταν ακόμα διαθέσιμος, σε ένα χειρόγραφο που κατείχε ο επίσκοπος Ικονίου, άλλη μια απάτη.

Παρόλα αυτά, το γεγονός ότι ο κατάλογος των ιδιωτικών συλλογών της Κωνσταντινούπολης δεν είναι εξολοκλήρου αξιόπιστος δε σημαίνει ότι όλες οι εγγραφές είναι λανθασμένες. Στην πραγματικότητα, υπάρχουν πάρα πολλά στοιχεία ότι οι κτήτορες που αναφέρονται πράγματι κατείχαν μεγάλους αριθμούς πολύτιμων χειρογράφων και σπάνιων βιβλίων. Η συλλογή του Γεώργιου Καντακουζηνού την οποία είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του, Αντώνιο, είναι μια τέτοια περίπτωση. Σε ένα συμβόλαιο που συνέταξε με τον Georgius Dousa (Joris van der Does) του επιτρέπει να χρησιμοποιήσει αντίγραφα μεσαιωνικών χειρογράφων που ο ίδιος κατέχει και έχουν παραχθεί από τον Ζυγομαλά και να τα τυπώσει εκεί, υπό την όρο ότι θα λαμβάνει το μισό από τα δικαιώματα εκμετάλλευσης. Τα τρία χειρόγραφα που είχαν αντιγραφεί από τον Ζυγομαλά περιείχαν την ιστορία του Γεώργιου Ακροπολίτη, το χρονικό του Μιχαήλ Γλυκύ και το μυθιστόρημα Στεφανίτης και Ιχνηλάτης. Αλλά μόνο το πρώτο κείμενο σώζεται σήμερα, κι αυτό τυπωμένο μετά θάνατον, διότι ο Δούσας δυστυχώς πέθανε λίγο μετά την επιστροφή του στην Ολλανδία.

Επιτρέψτε μου να κλείσω με μερικές σύντομες παρατηρήσεις για τον Ιωάννη Μαλαξό και την περιγραφή του περί ιδιωτικών συλλογών της Κωνσταντινούπολης του 16^{ου} αιώνα. Δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι οι κατάλογοι αυτοί εξυπηρετούσαν έναν εμπορικό σκοπό: αποτελούσαν διαφημίσεις βιβλίων διαθέσιμων για αγορά. Ωστόσο, δεν πιστεύω ότι αυτό ήταν όλο το ζήτημα. Συζητώντας για τις αρχαιολογικές σπουδές του Ιωάννη Μαλαξού, ο Schreiner επισημαίνει ορθώς ότι τα γραπτά του Μαλαξού αποτυπώνουν μια ‘Constantinople nostalgique’, «κωνσταντινουπολίτικη νοσταλγία». Θα έλεγα ότι λίγο πολύ το ίδιο συμβαίνει και στην περιγραφή των ιδιωτικών βιβλιοθηκών της Κωνσταντινούπολης. Αυτά αποτελούν επίσης μέρος μιας Κωνσταντινούπολης που έχει πάψει να υπάρχει, αλλά ακόμα με έναν τρόπο παραμένει στη μορφή των μνημείων, των αρχαιοτήτων και των χειρογράφων της. Το μήνυμα των καταλόγων του Μαλαξού είναι ότι η Βυζαντινή παράδοση δεν είναι νεκρή (ή τουλάχιστον, δεν έχει πεθάνει ακόμα), και ότι οι αρμόδιοι να επικαλεστούν στήριξη αυτής της σιωπηρής αξίωσης είναι τα ίδια τα βιβλία, τα χειρόγραφα που σώζονται ακόμη στις βιβλιοθήκες της Κωνσταντινούπολης.

Για το λόγο αυτό, η τελευταία πρόταση της περιγραφής του Μαλαξού για τις ιδιωτικές συλλογές της Κωνσταντινούπολης μπορεί να διαβαστεί με δυο τρόπους και οι δυο σωστοί, «και άλλα πολλά εισιν βιβλία πολλά πολλά» («και άλλα πολλά βιβλία υπάρχουν, πάρα πολλά»). Η πρώτη ερμηνεία θα ήταν να το θεωρούσαμε μια ρηξικέλευθη στρατηγική ενός ευφυούς βιβλιεμπόρου, σαν μια διαφήμιση η οποία υποδεικνύει ότι αν πιθανοί αγοραστές ενδιαφέρονται, υπάρχουν πολλά για να προμηθευτούν. Η δεύτερη ερμηνεία είναι να ιδωθεί η φράση σαν ένδειξη πατριωτικής υπερηφάνειας. Μπορεί η Κωνσταντινούπολη να είχε μεταβληθεί σε βάρβαρη επαρχία, αλλά συνέχιζε να κατέχει πηγές του ελληνικού πολιτισμού – όλα αυτά τα βιβλία ήταν η καρδιά του ουμανιστικού πνεύματος, «και άλλα πολλά, πάρα πολλά».